

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ

Կերպ. Միտրէաս վ. Աղեքսանդրեան ունի ընդ մամուլ վանացս՝ մանրամասն պատմութիւն մը Սերաստիոյ, սնոր սահմանաց եւ արքեպիսկոպոսութեան, ուսկից յառաջ պիտի բերենք քանի մը կտորներ՝ մեր ընթերցողաց գաղտնիք մը տալու համար գործոյն կարեւորութեան եւ ուսումնասիրական ուժին նկատմամբ։

ԵԱՆ. ԽՐԻ.

ԳԼՈՒԽ Ա.

Ն Ա Խ Ա Ի Ո Ր Գ Ի Տ Ե Լ Ի Ք

Այս գլխոյս մէջ պիտոր բովանդակին փոքր Հայոց անուան, զրից, բաժանման եւ բնակչաց վերաբերեալ գիտելիներն, որոնք կարեւոր են պատմութիւնը լուսաւորելու համար։

Առում եւ Դիրք

Մեր հին պատմագրաց ջով « փոքր Հայք » բառը չէ արտասանուած. նաեւ մեր պատմագրաց Հայքը Մովսէս Խորենացի՝ Հայոց այս մասը կ'անուանէ « Արեւմտեան մեր կողմն ». կը գրէ. « և որ Արամ Նահապետ Հայոց՝ այս կողմերու տիրելով աշխարհակալութեամբ՝ իր տէրութեան մասն կազմած էր, և ասոնք են ծեր պատմագրին խօսքերը. « Արամ հասանէ ի « կողմանս կապաղովկացոց ի տեղի մի « որ այժմ ասի կեսարիա... Պատահէ նմա « Պայապիս Գաղեայ Տիտանեան, որ բոլոր « նացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովոց « մեծամեծաց՝ զՊոնտոսն և զՍկիանոսն « (Միջերկրականին), որում ի դիմի հա. « ընել վանէ, փախստական անելով ի « կղզի ինչ ասիական ծովուն, Եւ ինքն « Թողեալ զոմն Մշակ անուն յազգէ իւր. « մէ, և բիւր մի ի զօրաց իւրոց ի վե-

« լայ աշխարհին, և ինքն դառնայ ի Հայս. « Բայց հրաման տայ բնակչաց աշխարհին « ուսանել զիսոսս և զլեզու հայկական. « վասն որոյ մինչև ցայսօր ժամանակի « անուանեն զկիմայն զայն՝ Պոտոն Առ. « մենիան, որ Թարգմանի՝ Առաջին Հայք։ « Եւ զդաստակերտն, զոր շինեաց յա. « նուն իւր Մշակ կողմնապետն Արա. « մայ՝ փոքրագունիւք պարսպեալ որմովք, « անուանէին հինք աշխարհին՝ Մաժաք, « այսպէս ոչ կարելով ուղղաբօսել, մին. « չև յետոյ յոմանց ընդարձակագոյն չի. « նեալ՝ անուանեցաւ կեսարիա. Բայտ նը. « մին օրինակի ի տեղեացն այնոցիկ ցրուն « իւր սահմանսն զբազում անբնակ երկիր « ելից բնակչօք, որք Երկրորդ և Երրորդ « անուանեցան՝ Հայք, այլ և Չորրորդ։ « Այս է առաջին և ճշմարիտ պատճառ « վասն անուանելոյ զարեւմտեան մեր կողմն՝ « Առաջին և Երկրորդ, այլ և Երրորդ և « Չորրորդ Հայք. իսկ որ այլ յոմանց ասի « ի յունական կողմանս՝ մեզ ոչ է հաճոյ »։ Խորենացւոյն կը հետևին որ հին պատմագիրներն ուրիշներն ևս, քանի մը պարագաներու տարբերութեամբ։

Խորենացին ըսելովն՝ մեզ ոչ է հաճոյ, յայտնի կը ցուցնէ, թէ անտեղեակ չէր անոնց այս անուանակոչութեանց տուած պատճառներուն. բայց ըսածներն հաճելի չերենալով, և ոչ զանոնք մէջ բերել յարմար դատեր է։

Իրօք անծանօթ չէր արտաքին պատմագրաց Հայոց աշխարհին՝ այս պայմանը կամ անուանակոչութիւնն, այլ անոնց ջով չընծայուիր ան Նահապետին Հայոց Արամայ. Այս արեւմտեան Հայաստանի նկատմամբ հիմ մը կը գտնուի Աստուածաշունչ զրոյ մէջ Սաւուղայ և Դաւթի ժամանակ, ուր խօսք կ'ըլլայ Մովսէս աշխարհին վրայ, իբր առանձին պետութիւն՝ որուն վրայ եղէն։ Նա և Դարեհ Վշտասպետի ժամանակ, որ Թագաւորեց Գրիստոսէ 522—486 տարի առաջ, կը գտնուի յիշատակ Հայաստանի արեւելեան և արեւմտեան մասունքներուն. Գաւնիփոն յունական բիւր զօրաց Նահանջին պատմութեան մէջ կը

յիշատակէ արեւմտեան Հայաստանի Սատ-
րապը կամ Նախարարը Տրիբալ, որ Պար-
սից արքունեաց մէջ մեծ դիրք և պատիւ
ունէր:

Մինչև հոս խօսքն է՝ թէ Հայոց աշ-
խարհը երկու գլխաւոր մաս ունէր, ա-
րեւելք և արեւմուտք, իսկ Մեծ և փոքր
Հայոց անուանակոչութիւնն սկսած կը հա-
մարին արտաքին պատմիչք այն բաժա-
նումէն, զոր ըրաւ Մեծն Անտիոքոս՝ որ
թագաւորեց 223—187 տարի Քրիստոսէ
առաջ, և երկու մասանց կարգեց երկու
նախարար. Արտաքսիասն կամ Արտաշէսն
արեւելեան կողմին, և Զարիատրէս կամ
Ջատրիատէսն, այն է Զարեհ կամ Գարեհն,
արեւմտեան կողմին: Եւ որովհետեւ Արտա-
շէսի բաժինն աւելի մեծ էր, անոր համար
կոչուեցաւ Մեծ Հայք. իսկ Զարեհի բաժինն
փոքր Հայք, ինչու որ չունէր միւսին տա-
րածութիւնը:

Ասկէց առաջ եկած է արտաքին պատ-
մագրաց անք երկրին տուած Մեծ և փոքր
Հայք անուանակոչութիւնը, թէպէտ ոչ
միշտ նոյն սահմաններով և նոյն տարա-
ծութեամբ:

Իսկ մեր պատմագրաց մէջ՝ արեւելեան
մասին Մեծ Հայք յորջորջումը միշտ ի
գործածութեան էր. հետևաբար պէտք էր
արեւմտեան մասն ևս կոչել փոքր Հայք,
որ հին մատենագրաց մէջ բաւական դա-
տուեր է ըսել «Արեւմտեան մեր կողմ»:

Իսկ փոքր Հայոց գիրքն է փոքր—Ասիոյ
Արեւելեան վերջին մասը՝ մինչև Մեծ Հա-
յոց արեւմտեան սահմանը: Տարածութեան
համար Մովսէս Խորենացի կ'ըսէ. «զմի-
շոց երկուց ծովուց մեծամեծաց, զՊոնդոն
և զՈվկիանոս»: Որով փոքր Հայքը կ'իյ-
նար փարիզի երկայնութեան 33°—38° և
լայնութեան 36°—41° աստիճանաց ներքև:
Իայց ոմանց ասի շատ ընդարձակ երե-
նալով՝ կ'ամփոփեն Ա, Բ և Գ Հայք ա-
նուանեալ գաւառներով միայն. երկայնու-
թեան 33°—36°, 30'. և լայնութեան 37°,
30' — 40°, 30' աստիճանաց ներքև բա-
ւական ընդարձակ երկիր մը:

Այս երկրորդ տեսութեամբ Պոնտական

ծովէն և Միջերկրականէն հեռանալով՝ կը
մնայ փոքր—Ասիոյ արեւելեան միջնաշխար-
հըն, որ մեր նախնիք Միջերկրեայ կ'ա-
նուանին. և յիշեալ երկու ծովերէն որ-
չափ հեռանայ, այնչափ կը նուազին ան-
տառախիտ տեղերը. բայց ընդ հակառակն
հովիտները կ'ընդարձակին լայն դաշտե-
րով. իսկ լեռները թէպէտ լերկ են, այլ
զանազան գոյներով զարդարուած ակնա-
հանդ կերպարանք մը կ'ընծայեն աչաց,
մէկ լեռան վրայ հինգ վեց գոյն վրայէ
վրայ շարուած տեսնելով. բայց վերջապէս
փոքր Հայաստան բոլորովին զուրկ չէ ան-
տառներէն: Այս երկիրը փոքր—Ասիոյ բար-
ձրագոյն մասն է: Արգէտս լեռնէն, որ
4000 մեղր բարձր է, մինչև Գոհանամ լեռը
ձգուած լեռանց գիծ մը կը բաժնէ փոքր
Հայքը երկու մասի, հիւսիսային և հարա-
ւային, որոնք կրնան կոչուիլ, հովիտ Ա և
ծովուն՝ հիւսիսայինն, իսկ հարաւայինը
պէտք է կոչել Միջերկրականի և Եփրա-
տայ հովիտներ: Ջրերն ևս նոյն լեռանց
գծէն վեր կ'երթան կը թափին Սեւա ծով.
բայց միշտ արեւելքէն արեւմուտք ոլոր մո-
լոր շրջան մ'ընելով, կը դառնան ապա
դէպ ի հիւսիս մինչև Սեւա ծով, ինչպէս
են Ալլիս, Իրիս և ուրիշներ: Դոյն գծէն դէպ
հարաւ կ'իջնեն Սար (Սէհուն) և Պիւրամ
(Ճիհան) գետերն իրենց արբանեակներով,
և ուրիշներ՝ դէպ ի Միջերկրականը: Է-
փրատ թափող գետերն ու գետակներն ա-
ւելի փոքր են, բայց բազմաթիւ. անոնց
մէջ նշանաւոր է Մեւոս (Քարաուս) գետն,
որ Մեծիրան (Կիւօվտէլի) լեռնէն կ'ելլէ և
Մեկիտինոյ մօտերէն կ'անցնի մինչև Ե-
փրատ:

Երկու ծովերէն հեռանալով, երկրին
բարձրանալուն համեմատ կլիման կը փո-
խուի. տեղ տեղ, ի մասնաւորի Սեբաստիա,
ցրտութիւնը մեծ է. այլ օդը մաքուր և
չոր: Շուրջը եղած գաւառներն, ի մաս-
նաւորի Եւդոկիա, թէպէտ խոնաւ է, բայց
բազմաբեղուն: Ընդհանրապէս փոքր Հայք
ամառը շատ ջերմ է, որով հունձքերը
կ'երազեն. մանաւանդ զարնան ցանը: Այս
մասին վրայ արդէն երկայն զբաժ ըլլա-

լով, ուրիշ պատմութեան մը մէջ, հոս բաւական կը համարիմ այսչափս համա-
փութակի:

Փոքր Հայոց բաժանմունքները

Փոքր Հայոց հնագոյն բաժանումն է զոր կը յիշատակէ Խորենացին, և կ'ընծայէ Հայոց Արամ Նահապետին, ինչպէս նշա-
նակեցաւ քիչ մ'առաջ: Յովհաննէս պատ-
մարան Կաթողիկոսն ևս մէջ կը բերէ նոյ-
նեբը զատ զատ, ճշդեւով մասամբ իր տե-
ղեկութեան համեմատ, և ասոնք են իր
խօսքերը. « Արամայ բազում արութիւն
« քաջութեանց մրցանաց պատմի, և ըն-
« դարձակեալ ասի հարստութեամբ բազ-
« մաւ զսահմանս Հայոց հասարակ ընդ
« չորեքին ոլորտս երկրի. զի ըստ քաջա-
« փայլ հանդիսի առն զօրութեան, որ
« շուրջ զմեւք են ազգք՝ ի նորին անուն
« յարակցարար Արմանեակս զմեզ անուա-
« նեն: Սա ոչ միայն զայլս ոմանս դիւ-
« բախարս, այլ և զկապողկեցիս ևս բա-
« զում արիական քաջամարտութեամբ ընդ
« իւրե նուաճեալ սեպհականէր. և զկլի-
« մայն զայն և զՊրոտովն ըստ իւրումն
« իսկ անուան Արմէնի անուանէր, որ մին-
« չե ցայսօր այս անուն ի յունականաց
« անտի աշխարհին այնմիկ անուանի: Իսկ
« յԱրմենէն յայնմանէ կոչեցելոյ մինչև
« ցկողմանս Պոնտացոց՝ Առաջին Հայք
« զաշխարհն անուանեաց, և ի Պոնտոսէ
« մինչև ցլորտս քաղաքին Մելիտինոյ՝
« Երկրորդ Հայք, և ի Մելիտինոյ մինչև
« ցսահմանս Դոփաց՝ Երրորդ Հայք. և ի
« Դոփաց մինչև ցքաղաքն Մարտիրոսաց
« յաշխարհն Ալէքեաց արևմտեայ՝ Չոր-
« րորդ Հայք. այս մինչև ցքնիկ սահմանս
« տէրութեան իւրոյ. իսկ զսեպհական և
« զքնիկ աշխարհն իւր համատարած, զսա
« Մեծ Հայք անուանեաց » (ձեռագիր, էջ
10):

Խորենացին իր աշխարհագրութեան մէջ
կը նշանակէ միայն երեք գաւառ փոքր
Հայոց համար, զորոնք կը զատէ Մեծ
Հայաստանի տասն և հինգ աշխարհնե-

րէն. և այս երեք գաւառներն են. « Եր-
« կրորդ Հայք. յիւրից կալով Լիկիոյ առ
« ճաւրոս լեռամբ, ունի լեբրնս երիս, և
« զետս չորս և զզրունս երկու ելանելոյ
« Ասորոց:

« Առաջին Հայք՝ յիւրից կալով առաջին
« Կապադովկիոյ, առ երի Երկրորդ Հա-
« յոց. և սահմանի յիւրից Եփրատայ, և
« լեանն ունի զԱրգէսոս, և զետս երեսուն,
« զԱլիս և զայլ մանունս:

« Երրորդ Հայք են՝ որ կան յարեւելից
« Կապադովկիոյ և երկայն տարածի մինչև
« ցԵփրատ. և ունի զետս երկու, և լեբրնս
« բազումս մեծամեծս քսան և երկու »:

Կան որ այս գրութիւնը չեն համարիր
Խորենացոյն:

Իսկ Չորրորդ Հայքը կը կարգէ Մեծ
Հայոց հնագնասան փոքր աշխարհաց մէջ,
և կը սահմանէ այսպէս. « Չորրորդ Հայք
« յերի կայ Բարձր Հայոց. և գաւառք են
« ի նմա ութ, Խորձէն, Հաշտեանք, Պաշ-
« նատուն, Բալահովիտ, Դոփք, Հանձիթ,
« Դորէք, Դեգիք: Անի բերդս և զետս և
« լեբրնս. և բիւրեղ, ունի և երէս և
« հաւս և ձկունս, և ի զազանաց առիւծ »:

Արտաքին պատմագրաց մէջ ալ կան
աւանդուած փոքր Հայոց բաժանումներն,
որոնց մէջ իբր հնագոյն կը դնեմ նախ
Պտղոմեայ աշխարհագրի գրած եօթներորդ
գլուխը. « Դիւր փոքուն Հայոց, որուն հիւ-
« սիսայնապոյն մասը կը կոչուի Ուրալիս
« սէնէ, և անկէց վար եղածը Տէտուլանա,
« որուն կը յաջորդէ Լիբաիքա, որուն
« վարի կողմն է Հօրսէնա և հարաւայնա-
« զոյն մասը. Հօրսէնայն վար կու գայ Ուր-
« պիսէնէ »: Բաղադներուն անունէն, զո-
րոնք Պտղոմէոս կը յիշատակէ Եփրատայ
եզերքն և երկրին ներքին կողմերը լեռնե-
րու վրայ, կրնանք հետեցնել՝ թէ այս
հինգ գաւառներս իրենց մէջ կը բովան-
դակեն բոլոր այն երկիրներն՝ որ կան Ե-
փրատայ արևմտեան կամ աջակողմը, Կիւ-
միւշիանէի սահմանէն մինչև Մելոս, հիւ-
սիսէն դէպ հարաւ երկննալով, որոնց ման-
րամասնութիւնն ետքէն:

Երրորդ Հռովմայեցիք տիրեցին այն կող-

մերուն, նոր նոր բաժանմունքներ ըրին. ես Մեծիկն Կոստանդիանոսի սահմանածը մէջ բերել յարմար կը դատարմ: Ասիկայ բոլոր Հոռովական պետութիւնը բաժնեց նախա-բարութեանց, և զատոնք վիճակներու և վիճակները գաւառներու. որոնցմէ Արեւելից Կաթարարութեան Պոնտական վիճակին մէջ կը գտնուէին այս երկու գաւառներն

Արմենիա առաջին, Սեբաստիա.

Արմենիա երկրորդ, Մելիտինէ:

Առաջին Հայոց մայրաքաղաքն էր Սեբաստիա, ուր կային նաև Սեբաստուպոլիս, Նիկուպոլիս, Կողոնիա, Սատաղա, Ասիիպոլիս, Պերիսսա, Հերակլեպոլիս կամ Պիտաքոտէ քաղաքներն: Ետքն աւելի ևս ընդարձակեցաւ այս գաւառն, իր մէջը զբաւելով Երբզա, Կամախ և Թէոդոսուպոլիս գաւառները:

Երկրորդ Հայոց մայրաքաղաքն էր Մելիտինէ. կային նաև Արկա, Կումանա Կապադովկիոյ, Արապիսոս, Կիթարիժոր: Երբեմն նաև Սոփնէ (Գոփք) և Տրոսպոնտիս կամ Տրոսպոնտիս:

Յուստինիանոս մեծն, որ 527—563 տարիները թագաւորեց, իր նորագոյն օրինաց մէջ, թիւ 11, նոր բաժանումն ըրաւ Փոքր Հայոց, չորս գաւառ, Մեծ Հայոց քանի մ'արևմտեան գաւառներն ալ խառնելով անոր հետ, որոնք այն ատեն իր իշխանութեան ներքեւ էին:

«Առաջին Հայք, մայրաքաղաքը Բա-սէն կամ Լէոնդուպոլիս, որուն կը վե-րաբերէին Թէոդոսուպոլիս (Էրզրում), Սատաղա, Նիկուպոլիս, Կողոնիա, Տրապիզոն, Կէրասոն քաղաքները:

«Երկրորդ Հայք, մայրաքաղաքը Սեբաստիա, որուն ձեռաց ներքեւ էին Սեբաստուպոլիս, Կումանա Պոնտական, Չիլէ և Բիւսա քաղաքները:

«Երրորդ Հայք, մայրաքաղաքը Մելիտինէ, որուն կը պատկանէին Արկա, Արապիսոս, Արիարաթիա, միւս Կումանա, Կէրիզա կամ Կոկիսոն քաղաքները:

«Չորրորդ Հայք Եփրատէն անդին, մայրաքաղաքը Մարտիրոպոլիս. առա-

ջիններէն աւելի շատ ժողովուրդներ ու-նէր: (Լըքին Գրիստ. Արեւելք, հտ. Ա. էջ 420):

Սասնիկ բան մ'աւել ասումէ Յովհաննէս կաթողիկոս Մօրիկ ինքնակալին համար, թէ «Ապա կայսերն Մարկայ «ձեռներէցութեամբ իմն փոփոխումն ա-րարեալ անուանց աշխարհացն այնոցիկ, «որ ի մերոյն Արամայ կարգաւ եղեալ էր: Եւ նախ զԱրմէնիոյ զայն որ Առա-ջին Հայքն անուանիւր, Երկրորդ Հայք «գնա Մարիկ կոչեաց, յորում մայրա-քաղաք Սեբաստիա. իսկ զԿապադովկիայ «յորում մայրաքաղաք Կեսարիա, և Եր-կրորդ Հայք նախ անուանիւր, կոչէ գնա «Երրորդ Հայք, և անէն Կապադի. իսկ «զՄելիտինէ՝ որ ունի զՀամանուն իւր գա-ւառ և է Երրորդ Հայք, կոչէ գնա Ա-ռաջին Հայք: իսկ զՊոնտոս՝ յորում «մայրաքաղաք է Տրապիզոն, կոչէ գնա «մասն մեծին Հայոց: Եւ Չորրորդն կո-չեցեալ Հայք, յորում մայրաքաղաք «Մարտիրոսաց պոլիս, այսինքն Նիբը-կերտ, Յուստինիանոս գնա զրէ ի դի-ւան արքունի: Դարձեալ զաշխարհն «կարնոյ, յորում մայրաքաղաք Գիոսպո-լիս, անուանէ գնա Մեծ մասն Մեծին «Հայոց: Եւ որ ի Մեծն Հայոց մասն «ինչ ֆաղեալ էր ի ձեռս Հոռոմոց, ի կող-մանց անտի Բասենոյ մինչև ի սահմանս «Ասորեստանի, Մեծ Հայք: — իսկ զԿող-ման Տայոց սահմանօք իւրովը հան-դերձ՝ Խորազոյն Հայք անուանէ: — Այսպէս ամենեցուն սոցա փոփոխումն «արարեալ Մարկայ՝ զրէ ի դիւանս ար-քունի: Արդ քեզ երկրորդեալ զրեցաւ, «զի մի տփոտութիւն ինչ քեզ վարկցես «զայն, զոր յառաջագոյն առ յինչն քեզ «պատմեալ եղև, Առաջին և Երկրորդ և «Երրորդ և Չորրորդ Հայք. զի այն Ա-ռաջինն ի մերոյն յԱրամայ քաջ ա-նուանեալ եղև, իսկ այս Երկրորդ ի Մար-կայ կայսերէ Հոռոմոց»: (Չեռագիր, էջ 41, 42):

Կոստանդին Պոլսի Կոնստանդին ուրիշ բա-ժանում մը մէջ կը բերէ Թեմեռու, որոնց

տասնեօթն թեմերը կ'ընծայեն կայսերութեան այն գաւառներու որոնք Եգէական և Պրոպոնտիս ծովերէն կը տարածուին մինչև Եփրատ, որոնցմէ յարմար կը դատուի յիշատակել հետագայները:

2 թեմ Հայոց կամ Արմինական

10 թեմ Կողոնիոյ

11 թեմ Սեբաստիոյ

12 թեմ Լիւբանդիոյ

Եւսե Կապադովկիոյ և Խաղտեաց թեմերը մասն ունին Փոքր Հայքէն. և այս բաժանման հեղինակ եղած է Հերակլ կայսրը:

Այս ամէն բաժանմունքներէն՝ զորոնք վերը յիշատակեցի, Կոստանդիանոսի մեծի ըրածը լաւագոյն կը թուի, եթէ ներուի տալ աւելի ընդարձակութիւն մը, մանաւանդ ղէպ հրահար: Ասանկ այժմու Եւդոկիոյ, Սեբաստիոյ, Նիկոպոլիս և Մելիտիոյ Օսմանեան սանճագները, արեւմտեան մասամբ Խորբերդի, կը կազմեն Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ Հայք. պէտք է յաւելուլ նաև Ամասիա և այլ ինչ ինչ տեղեր հարաւէն և այլ կողմերէն՝ արեւմտեան Հայաստանը ճիշդ ունենալու համար:

Եւ այսպէս կրնան ասոնք համեմատուլ այն հնագոյն բաժանման՝ որ եղած է Կապադովկիոյ և Պոնտոսի թագաւորութեանց ժամանակ, որոնք են.

Մորիմենէ	Ագտաղ Մատէնի
Չէլլիս	Չիլէ
Կազակէնէ	Մարսուան, Ամասիա
Տարսիմոնիս	Խոռէ, Թոգաղ
Կոլորենէ	Սեբաստիա, Սիվազ
Կամիսենէ	Տիբրիկ, Չառա
Փանարէա	Եւպատորիա, Հէօրէկ
(Որպալիսենա	Գորահիսար
Տետուլանա	Ազէհրապանտ
Էրեսիքա	Կէրճան
Հօրսենա	Ալն
Օրպիսենէ	Արարկիր, Արկաւա
Լաւալեզենէ	Կիւրին Թոնուզ, Ազիզիէ
Մելիտենէ	Մալաթիա
Սարկարաւսենէ	Նէաշէհիր
Կատանիա	Կէօքսուն, Հաճին, Չէլթուն
Արաւսենէ	Քեահճա

Այս հին աննուններուն դիմացը նոր յորջորջումները դրուած են մերձաւոր համախառնութեան համաձայն, և ոչ թէ ամէն մէկին տեղակալութեան և ճիշդ տարածութեան չափ:

Բաժանման այլևայլութեան պէս նաև Փոքր Հայոց սահմանն հին ատենէ շատ մը փոփոխութեանց ներքև ընկած է, ընդարձակուելով և ամփոփուելով, ինչպէս նոյն աշխարհին տիրողներուն յարմար տեսնուած է:

Փոքր Հայոց բնակիչները

Հնութիւն պրպտող երկրաբաններուն կարծիքն է՝ թէ Փոքր Հայոց Եփրատէն աւելի կամ նուազ հեռու գաւառները, Կապադովկիոյ հետ միանգամայն, որուն երբեմն մասն ևս էին, բնիկ Հայաստանէն շատ ուշ բազմամարդ եղան բնակիչներով. և ահիկա առաջ եկած էր երկրին բնական կազմութենէն. զի ստորերկրեայ հրոյն պատճառով այն տեղերն յաւեր և յապակաւ նութիւն մասնուած էին, և ասոր ազդեցութիւնը կը տեսնուի ամէն տեղ. անանկ որ ամայի տեսպատ մ'էր այն, և հազիւ ուրեմն տեղ տեղ ցան և ցիր բնակութեան նշմարանք մը կը տեսնուէր: Անոնք հետզհետէ աճելով, և Միդացւոց և Հայոց հետ կցորդութեամբ՝ մարզուեցան քաղաքական կարգերու և կրօնքի մէջ:

Խորենացին ևս իբր 2000 տարի Քրիստոսէ առաջ Փոքր Հայոց պատկանեալ գաւառներն անմարդաբնակ կը համարի՝ երբոր կ'ըսէ. «Լատ նոյն օրինակի ի տեղեացն այնոցիկ, (կեսարիոյ գաւառէն զոր Արամ առաջին Հայք անուաներ էր, հոն զինուորական գաղթականութիւն մը հաստատելով, իրեն ազգական Մշակին առաջնորդութեամբ), մինչև ցրուն իւր սահմանս՝ զբազում անբնակ երկիր ելոյ բնակչօք, որք երկրորդ և երրորդ անուանեցան Հայք այլ և Չորրորդ »:

Հնագոյն աւանդութիւն մի է, թէ Ե-

փրատայ արեմտեան կողմն եղած գաւառաց
ընակիչները Յարեթի Գամեր որդիէն սե-
րած են. ասոր համար Եւսեբի Քրոնիկոս
նին և մեր մատենագրաց մէջ կը գրուի.
«Գամեր և ի նմանէ կապաղովկացիք կամ
Գամիբք»: Եւ արդարեւ պարսից այն կող-
մերը գալէն առաջ կապաղովկոյ մէջ կը
յիշուին կիմերեանք կամ Գամերեանք. Աս-
տուածաշունչ մատենանք և Խորենացոյն այն
երկրին ընակիչները (գէթ Արամայ բնծա-
յուած ժամանակ) կը հաստատեն՝ թէ Քա-
մայ գարմերէն կամ Տիտանիկացիք էին.
Եւ թէ Յարեթեանք կամ արիական տոհ-
մերը զանոնք վանելով, Արամայ քաջի
Հայկազնոյ և իր տեղակալ Մշակայ ա-
ռաջնորդութեամբ՝ ըստ Խորենացոյն, կամ
ընդ հրամանատարութեամբ Մոսորայ իշ-
խանին Մոսորաց կամ Ագգանագեանց՝
ըստ այլոց, իրենց ազգին գաղթականու-
թիւնը հաստատեցին հոն:

. Յոյնք նոյն կողմերու ընակիչները Սե-
մական կը համարէին, զորոնք Ասորի կամ
սպիտակ Ասորի (լեւկոսիւրիէն) կը կոչէին,
որ է արամահաւորք. և այսպէս կը գրուի
Հեթոգոսի քով. «կապաղովկացիք՝ զորոնք
մենք լեւկոսիւրացի կ'անուանենք, և թէ
այս սպիտակ անուամբ կը զանազանին
ստանք բուն Ասորիներէն, որոնք գորշա-
գոյն են »:

Արդ ինչ գատում որ այս աւանդու-
թեանց վրայ ընել ուզուի, այն հաստատ
կը մնայ՝ որ Եփրատի արեմտեան կողմն
եղող գաւառներուն, մանաւանդ անոնց որ
նոյն գետոյն աւելի մօտ են, ընակիչները
հին ժամանակներէ ի վեր Հայք էին մե-
ծագոյն մասամբ, կամ Հայերէն սերուած,
որոնք եկեր փոխանակեր են թերեւ յա-
ռաջագոյն հոն ընակած հնագոյն ազգերն.
և այսպէս մասն եղաւ Հայոց աշխարհին,
և անուանեցաւ Նոր կամ Փոքր Հայք ան-
կէց ետև:

Դժուարին բան մը չէ ուրեմն մտածել՝
որ Հայք պահած էին և կը խօսէին իրենց
բնիկ բարբառը. մանաւանդ՝ որ կից ըլ-
լալով Մեծ Հայոց, միշտ յարաբերութեան
մէջ էին իրենց ազգակցաց հետ. և թէ

պէտ ժամանակէ մ'ետե անոնց մէջ շա-
տեր վարժեցան յոյն լեզուին, բայց ան-
շուշտ չմոռցան բոլորովին իրենց հայ
լեզուն, ուստի և իրենց լեզուին անգէտ
չէին. մանաւանդ հասարակ ժողովուրդը.
Կար նոյն աշխարհին մէջ անշուշտ և հայ
ղղրութիւն յունական տառերով, ինչպէս
Մեծ Հայոց մէջ սովորութիւն ունէին յոյն
և ասորի տառերով հայերէն սորվեցնել.
Որովհետեւ չկրնար մտածուիլ, որ Հոռո-
մէական ինքնակալութեան պայծառ ու-
րերն, երբոր Փոքր Հայք ծաղկեալ և բար-
գաւաճած էր մեծապէս, մանաւանդ քրիս-
տոնէութեան առաջին դարերուն մէջ, մինչ-
դեռ կը գտնուէին ընտիր ընտիր եպիսկո-
պոսներ, քահանայներ և կղերականներ,
անփոյթ եղած ըլլան հոգ տանելու այնչափ
բազմութեան հաւատացելոց, որոնք չկր-
նալով սորվիլ յունական լեզուն՝ հոգևորա-
կան նպաստներէ և հրահանգութիւններէ
զուրկ մնային: Դա մանաւանդ եթէ ու-
զենք հաւանիլ Խորենացի Պատմահօր,
Փոքր Հայոց հասարակաց բարբառ եղաւ
հայերէն Արամայ քաջի օրերէն, որ նոյնը
պատուիրեց այն երկրին նախին ընակչաց:

Եւստրատիոսեանց պատմութեան մէջ կը
գրուի՝ որ Սեբաստիոյ Ս. Վլաս Եպիսկո-
պոսը հայերէն կը խօսէր Ս. Եւստրատիո-
սի հետ, յոյն կամ հոռոմայեցի դահճէն
ծածկելու համար իրենց խօսակցութեան
նիւթը:

Մելիտինոյ Եպիսկոպոսը Ակակ կը ջա-
նար Հայոց լեզուին գիր յարմարցնել, և
նոյն գործոյն յաջողութեան համար աշ-
խատեցաւ Մեքսոպ վարդապետին հետ:
Կը պատմէ Ագաթանգեղ՝ որ Հայոց Մե-
ծաց Եպիսկոպոսապետը Ս. Գրիգոր Լու-
սաւորիչն, երբ Ղևոնդիոս Կեսարու Հայ-
րապետէն ձեռնադրուելով հասաւ Սեբաս-
տիա, բազմութիւն եղբարց, եպիսկոպոս-
ներ, ժառանգաւորներ և բազմաթիւ աշ-
խարհականք զինքը դիմաւորեցին, զորոնք
հաւանեցուց Լուսաւորիչն, և գունդ գունդ
կը տանէր իր հետն՝ որ վիճակեցնէ Մեծ
Հայոց մէջ քահանայութեան: Արդ թէ
որ հայերէն չգիտնային, ինչ բանի համար

կ'ուզէր ինքը տանիլ զիրենք և եպիսկոպոս և քահանայ կարգել իր վիճակին մէջ. ուրովհետև հոն փոքր Հայոց պէս շատ չէր յունարէն գիտցողներուն թիւը:

Ասոնք կը համարիմ թէ բաւական են հաստատելու, թէ հին ժամանակէ ի վեր Առաջին և երկրորդ Հայոց բնակչաց մեծագոյն մասը, մասնաւորապէս Սեբաստացիք, Հայ էին, և իրենց հին եպիսկոպոսներն նոյն ազգէն սերած, ինչպէս յայտնի է ևս Սեբաստիոյ ծանուցուած առաջին եպիսկոպոսին անունէն, որ կը կոչուէր Սեբուսթան: Նոյնպէս և ուրիշ նոյն երկրին պատկանեալ բնակիչները Հայ էին, և հայերէն էր իրենց լեզուն: Տարաս քահանային խօսքերն ևս կ'ականարկեն այս իմաստը. «Հայք, կ'ըսէ, նոյն ժամանակը (Մաքսիմիանոս Դայայի հետ Տրդատայ ըրած պատերազմին տուն) այն քաղաքներու մէջ որ Հռովմայեցոց հպատակ էին (ինչպէս փոքր Հայք), ընդունեցան բազմութեամբ մարտիրոսութեան պատկն: Իսկ իբրև ազգ (որոնք Տրդատայ թագաւորութեան ներքէ էին), առաջին դարուց այս քրիստոնեայիները գէն ի ձեռին պաշտպան կեցան ճշմարիտ կրօնից: Իբրև անհատ անձեր (որոնք փոքր Հայոց մէջ Հռովմայեցոց հպատակ էին) նոյն ճշմարիտ կրօնից համար մեռան (Հտ. Ա, Գլ. ԺԴ.):

ԳԼՈՒԽ Բ

ՓՈՔՐ ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԵՊՔԵՐԸ

Այս գլուխը կը բովանդակէ 530 տարուան պատմութիւն. 195 տարի Գրիստոսէ առաջ և 335 տարի անկէ ետև. ուր խօսք պիտի ըլլայ Ա. Արևմտեան կամ փոքր Հայոց իշխանութեանց վրայ: Բ. Միհրդատ և Տիգրան կը զբաւեն նոյն իշխանութիւնները: Գ. Հռովմայեցիք նոր կարգադրութիւններ կ'ընեն անոնց մէջ: Դ. Սեբաստիոյ Պոլեմոն տոհմին պետութիւնն, և Սեբաստիա քաղաքին վրայ տնդեկութիւն: Ե. փոքր Հայոց նոր թագա-

ւորութիւնն և Հայաստանի զաւառ Հռովմայեցոց ըլլալը:

Փոքր Հայոց իշխանութիւնները

Այս ժամանակ արևմտեան Հայոց վրայ կար երկու պատմութիւն. առաջինն է Նոսրիաց և հարաւային արևմտեան Հայոց մասին պատմութիւնն. երկրորդը՝ հելաւսային արևմտեան մասին Հայոց պատմութիւնը: Պետութիւնները կ'երևին ինձ երկու, ուստի և այս յօդուածը պիտի բաժնեմ երեք հատուածի:

Հաստատած առաջին

Նոսրիաց և իրեն վերաբերեալ տեղերը հին ժամանակներէ, Սաւուղի և Դաւթի իշխանութեան օրերէն, առանձին պետութիւն մըն էր, Մեծ Հայոց երեք պետութիւններէն զատ, որոնք են Աքքանազ, Միւնի և Արարատ, ինչպէս կը յիշատակէ Աստուածաշունչ մատեանը:

Հետևաբար ասիկա պէտք է անուանել չորրորդ պետութիւն՝ միւսներէն կրտսեր, և յաւել տարևմտեան Հայաստանի պատկանեալ, որ կը սկսէր Նպատ լեռնէն դէպ ի հարաւային արևմուտք. և այս է Նոսրիաց աշխարհն և իրեն պատկանեալ երկիրները:

Եզեկիէլի մէջ երկու Սարա կը յիշուի ըստ հայ թարգմանութեան (Գլ. ԻԷ, հմբ. 22, 23), առանց որոշիչ նշանի մը. բայց հին և նոր կտակարանաց մէջ, այս նիւթին նկատմամբ այլ և այլ խօսքերն իրարու հետ համեմատելով, մի և նոյն Սարա (հայերէն) անուամբ երկու ուրոյն երկիր և երկու ուրոյն պետութիւն նշանակուած կը գտնուի. մին գետեղուած է Պաղեստինի հարաւակողմը, ըստ այնմ «Տիւկին Սարայ» (Գ. թագ. Ժ. 1) և «Դիշույն հարաւոյ» (Մատթ. ԺԲ. 42): Իսկ միւսը նոյն Պաղեստինի արևելեան (հելաւսի) կողմը. «Թագաւորք թարսսի և կղզեաց. ... Թագաւորք Արարայ և Սարայ պատարագս բերցն նմա» (Մատթ. ՀԱ. 10). և «Ահա մոգք արևելից եկին» (Մատթ. Բ,

1)։ Ասորական և Արարական թարգմանութեանց մէջ այս երկու Սարանները բոլորովին տարբեր կերպով գրուած են. որոնք քիչ լուսաւորութիւն չին ընծայեր ինդրոյն։ Հարաւային Սարան ասորերէն գրուած է Հապա և արաբերէն Սապա։ Իսկ արեւելեան՝ ասորերէն Ծոպօ (Տոպօ) և արաբերէն Սոպա (Չուպա), որոնք նոյն են ըստ ձայնին, լատին Սոփենէ և հայ Մոփք անուանակոչութեան։ Գիտեմ որ ոմանք այս արեւելեան Սարան կը համարին Դամասկոսի մօտ քաղաք մը։ Կան որ կը նոյնացնեն Հալէպի կամ Մծբնայ հետ։

Արեւելեան Սաբայի միշտագոյն կ'ըլլայ 1070-1080 թուականաց մէջ Գրիստոսէ առաջ. կրնայ մտածուիլ՝ որ անիկայ իպատ (Նինփատ) լեռնէն սկսելով կը տարածուէր դէպ հարաւ, և կը բովանդակէր իր տէրութեան մէջ Խարբերդ, Արկանա, Սեւերէկ, Մելիտինէ, Բեքիա, Պիհենի, Թերես նաև Ռաֆայ գաւառները։ Կրնայ ըլլալ որ Մոփքացոց բնակութիւնը յառաջագոյն նշանակուած երկրին հարաւային բաժնին մէջ ըլլալով, ապա Դաւիթէն յաղթուելէն ետեւ՝ հիւսիսային բաժնին անցած ըլլան։ Զիարդ և իցէ՝ Մոփքաց գաւառին գոյութիւնը նոր և անծանօթ չէ։

Սոպա, Ծոպօ, Սոփենէ, Մոփք տէրութեան յիշատակը կ'ըլլայ Ա. Թագաւորութեանց մէջ Սաւուդայ ժամանակ, յորում իբր 1020 տարի Գրիստոսէ առաջ Ռահոպ Թագաւորը միջամտութիւն բրաւ Ասորիքի գործոց։ Ընդարձակ է ասոր յաջորդ՝ Հասատ — Եզերի (Աղրասագար) գործերն Ա. Թագաւորութեան մէջ Դաւթի ժամանակ։ Սա շատ զօրացաւ, տարածեց իր տէրութիւնը, մասնաւորապէս դէպ հարաւ Ասորիքի կողմերն. և շատ Թագաւորներ և իշխաններ իրեն նիզակակից և հարկատու եղան։ Ապա իր պետութիւնը հաստատուելու համար միջին Եփրատայ վրայ՝ Դաւթի դէմ պատերազմի ելաւ։ Եմաթայ (Համայի) ճակատը ձախարդ գնաց, Հասատ-Եզեր կուրոյս 1000 կառք, 6000 հեծեալ, 20,000 հետեակ, Այս առաջին ճակատէն ետեւ նոր փորձ մ'ընելու դիտմամբ, կամ նախըն-

թաց պարտութեան վրէժն առնելու մտքով, իր նիզակակից Թագաւորաց հետ նորէն պատրաստուեցաւ կազմեցաւ, և Սովփակ և Ելամ զօրավարաց հրամանատարութեամբ՝ հզօր բանակ մը գործելու սկսաւ։ Իայց այլ և այլ ծախորդութենէ ետեւ որոշիչ ճակատամարտն ևս կրտսւ անհնարին կոտորածով. ի լրումն աղէտից Սովփակ սպարապետն անգամ ինկաւ վիրաւոր։ Դաւթի մեծանուն զօրավարներն և Յովար դիմեցին մինչև Եփրատ և աւելի առաջ, զրաւեցին Հասատ-Եզերի քաղաքներն, որոնք են Պէթէ (Պաթենէ), Պէրօթա (Պիրթա, Պիւտի), Թէպա (Թէպա, Ծոփա), Դու Պուն, Մատէբա (Մապսակ կամ Թապսակ, Մատէրէթ) քաղաքներէն շատ աւար առին. նիզակակից իշխանք թովափելով, մտան Դաւթի ծառայութեան, ինքն իսկ Հասատ-Եզեր ճարը հատնելով հարկատու եղաւ Խաբայէի Թագաւորին, և ձեռքէն ելան իր նիզակակիցներն և հարաւային գաւառները յամի 1030 իսլաւայէի պետութեան հզօր ժամանակը շատ երկարատեւ եղած չէ, և ոչ իրենց այս վերին իշխանութիւնը։ Վասն զի Ասորեստան վերստին նորոգելով իր հզօր զօրութիւնը, դարձեալ նոյն կողմերը իրենց վերին իշխանութեան ներքեւ անցած էին։ Հոգեփնէն Ասորեստանի սպարապետը կը նուաճէ Մելիտի (Մելեդա, Մելիտին) հռոյակապ քաղաքը։ Գիշեալ սպարապետին խեղճուայի (Պիթուա) քով Հատրոնի մէջ խորտակուելէն ետեւ՝ մարական զեր-իշխանութիւնը տեղակալեց ժամանակ մը։ Վերջապէս Մեծին Կիրոսի և մանաւանդ Դարեհ վշտասպաւի ժամանակ՝ նման բաժանում եղած է։ Քանդոփոն կը խօսէ Մոփքաց աշխարհին Տրիբալ իշխանին վրայ, որ Պարսից արքունեաց մէջ բարձր դիրք ունէր. իրեն յաջորդներէն եղաւ Դարեհ Կողման գահաժառանգ իշխանը, որ ապա Թագաւորեց Պարսից գահուն վրայ։

Մեծին Աղեքսանդրի աշխարհակալութենէն ետեւ, որ զրաւեց բոլոր Հայաստան, Հայք շուտ նորոգեցին իրենց պետութիւնը նախկին ամբողջ սահմանաց վրայ, արեւե-

լեան և արեւմտեան գաւառներով, Սիւնկիա-
ցիք բնականապէս համ չէին, զի իրենց սե-
փականած էին արեւելից ինքնակալութիւ-
նը, Պատերազմ բացաւ Անտիոքոս մեծն
և ձեռք բերաւ մեծ յաղթութիւն մը, և
Հայաստանը տկարացնելու համար երկու-
քի բաժնեց զայն. արեւելեան հիւսիսային
մասը տուաւ Արտաշէսի, և արեւմտեան հա-
րաւային մասը՝ Դարեհի կամ Չարեհի, որ
միւսէն նուազ ըլլալուն համար կոչուեցաւ
Փոքր Հայք։ Իսկ այս իշխանութիւնը կը
փակէր իր մէջը, գրեթէ խորենացոյն Գ.
և Դ. Հայք անուանած երկու գաւառները
միայն. այսինքն Մեկիտինէն իր շրջակա-
յիւքն և խարբերդի այժմեան գաւառին
մեծ մասն, որ Խիբրատէն անդին է, և ու-
րիշ տեղերով, որ հին Մոփքէն շատ տար-
բեր չէր։ Իսկ աշխարհին մայրաքաղաք Ե-
ղաւ Մոփք՝ Եփրատայ եզերքն, ուր Դարեհ
կամ Չարեհ հաստատեց իր իշխանութեան
աթոռն։ Չարեհին տոհմը իշխեց նոյն
կողմերը մինչև 7(1) տարի Քրիստոսէ ա-
ռաջ։ Իրեն յաջորդ կը համարուի Միհրո-
փարզան կամ Մորփիւլիւկ, Վերջինն Ե-
ղաւ Արդէն կամ Արտանէս կամ Արշակ,
որուն ձեռքէն առաւ Տիգրան Մեծն։

Իսկ Հայոց արեւելեան գաւառներուն՝ որ
կոչուեցան Մեծ Հայք, կուսակալ կամ
նախարար անուանուեցաւ Արտաշէս Այս
երկու Հայ պետութիւնները դարձեալ իւր-
պատ լեռներով կը բաժնուէին իրարմէ։

Անտիոքոս մեծ յամին 19(1) Հռովմա-
յեցոց դէմ պատերազմի ելլելով, Մակ-
նեսիայի քով տրուած որոշիչ ճակատամար-
տին մէջ բոլորովին բեկաւ իր զօրութիւ-
նը, Արտաշէս և Չարեհ յաղթողներուն
հետ բարեկամութեան դաշն դնելով՝ Սե-
լեկիացիներէն զլուփ վերցուցին, և թագ
կապեցին ամեն մէկն իր բաժինին վրայ
և թագաւորեցին, և կը վարէին խաղաղու-
թեամբ իրենց աշխարհքը։

Հատուած երկրորդ

Սիւնկիացիք հարկէն ստիպուած լուռ
կեցած էին Հայաստանի անկախութեան

նկատմամբ։ Ուստի Անտիոքոս Եպիփան
(174—164) աթոռ ելածին պէս յամին 174
պատերազմի ելաւ Արտաշէսի Մեծ Հայոց
թագաւորին դէմ, որ ի պարտութիւն մատ-
նուելով գոհացուց Անտիոքոսն. այլ համա-
րելով որ անոր այս արշաւանքը Փոքր
Հայոց Չարեհ թագաւորին զրգուլթենէն
եղած ըլլայ, կը խորհէր անորմէ վրէժ
առնուլ։ Չարեհ երբոր իմացաւ անոր միտ-
քը, շուտով պատգամաւորներ ճամբեց Ար-
տաշէսի շատ ընծայներով և խաղաղութիւն
բրաւ անոր հետ, և կրտսեր որդին Դորոն
անուն՝ պատանդ դրաւ անոր քով։

Սակից վերջ երբոր Դարեհ կամ Չարեհ
մեռաւ (Հ. Միք. Չամչեան Հտ. Ա. Գլ.
ԽԱ), Արտաշէս իրեն յարմար առիթ հա-
մարեցաւ, և սկսաւ պատրաստուիլ որ
յարձակի Փոքր Հայոց վրայ և տիրէ նաև
այն մասին։ Այն ատեն Մորփիւլիւկէս Ե-
րէց որդի Դարեհի, որ կը նստէր Մոփք
աշխարհին մէջ, աճապարեց ինկաւ Կա-
պադովկիոյ Արեթ կամ Արիարաթ թագա-
ւորին քով և անկէ օգնութիւն խնդրեց։
Այն ատեն Արտաշէս ղեսպան զրկեց Ա-
րիարաթի, և ըսաւ. ինչ ունիս դու Դա-
րեհի որդւոյն հետ. եկուր միարանէ ինձի
հետ և վերցնենք մէջտեղէն անոր երկու
որդիքը. ես կը սպաննեմ Դորոն որ իմ
քովս է, և Դուն Մորփիւլիւկէսն որ քեզի
սպաւինեմ է, և կը տիրենք իրենց ժառան-
գութեանը, և Փոքր Հայքը ամբողջ կը
բաժնենք մեր մէջ, որչափ սահման որ
ունի։

Մտիկ չըրաւ Արիարաթ, մանաւանդ
ղեսպանաց շատ մը մեղադրական խօսքեր
ըսաւ, և յորդորեց որ անանկ անիրաւ
զործերէ ետ կենայ։ Իսկ ինքն Արիարաթ
արքայ զօրքով ձեռնտու եղաւ և թագա-
ւորեցուց Դարեհի որդին Մորփիւլիւկէսը
Փոքր Հայք աշխարհին վրայ, ինչպէս կը
գրէ Դեոդորոս Սիկիւլիացի՝ Հենրիկոս Վա-
դէսի Գաղուածոց մէջ (325), ուր կ'անուա-
նէ զայն Մորփիւկէն կամ Միհրփուսէն,
որ է Միհրոբարզան։

Իսկ Արտաշէս որ կ'ուզէր Մորփիւլիւկի
դէմ պատերազմի ելլել, կենաց վերջ հա-

սած ըլլալով մեռաւ, և իրեն յաջորդեց Սրտաւազդ որդին, ինչպէս կը զրէ Սորա-
րոն (Գլ. ԺԱ), Ասոր ժամանակը երևելի է
Հայաստանի մէջ Դատ իշխանը, զոր Պո-
ղոսիս Միհրդատ կը կոչէ:

Հիմա նորէն կը դառնամ Մորփիւլիկէս
կամ Միհրորարգանի, Նոյն ժամանակ ինչ-
պէս յայտնի է՝ Մեծ Հայաստանի մէջ կը
Թագաւորէր Արտաշէսի որդին Արտաւազդ,
խորենացւոյն պատմութեան կարգը կը պա-
հանջէ՝ որ Պարթևացի Արշակ Մեծ Թագա-
ւոր յաղթէ Արտաւազդի և զրաւէ անոր
երկրները և իր եղբայրը Վաղարշակը կար-
գէ հոն Թագաւոր: Սա ըստ պատմութեան
նոյն խորինացւոյն «Զօր քաղում յԱրշ-
պատականէ և ի Հայոց գումարէ, և զորոյր
կողմն աշխարհիս միաբանեալ՝ հասանէ
առ սահմանօք խաղտեաց. քանզի Ղազիկա,
Պոնտոս, փոխզիւս, Մաթաք և այլք ոչ
զիտելով զհամ պատերազմին Արշակայ, առ
Մակեդոնացւոց պետութիւնն զմիաբանու-
թիւն դաշանց հաստատուն պահէին: Վասն
որոյ ոմն Մորփիւլիկեայ միաբանեալ զա-
սացեալ կողմանս զայսոսիկ, զրգոի պատե-
րագմ ընդ Վաղարշակայ. Բայց պատահին
միմեանց առ քարծրաւանդակի միոջ ըլլով
քարբազագաթնիւ՝ որ այժմ ասի կողոտիս.
և մօտեալ ի միմեանս ձիգ ասպարիզօք
միհրցացն՝ ամրանան երկրորին կողմանքն
բովանդակ աւուրս:

« Զկնի անցանելոյ քաղում աւուրց ամ-
րանալոյ կողմանց երկոցունց՝ զրգոի պատե-
րագմ ի մերմէ կողմանէ. վասն որոյ յար-
դարէ կամայ կամ ակամայ և Մորփիւլի-
կեան զիրոյ կողման ճակատն, հասանէ
յանդուգն յարմարկամօք. քանզի այր սըր-
տեայ էր, և անդամովք երկար և ընդ ի-
րեարս պատշաճ, զոյգ մարմնոյն և ոյժ
սաստիկ ունելով: Ամրացեալ պղնձով և
երկաթով և այլովք ընտիր վառելովք, ոչ
սաստիկ թուով, տապաստ յերկիր արկա-
նէր արս ընտիրս և քաջս ի մանկանցն
Վաղարշակայ. և ջանայր անցանել հա-
սանել յարձայն Հայոց ի մէջ խորի մեծի
և զինու ամրացելոյ: Եւ մօտ անցեալ յա-
ջորդեաց Զգեղ զսուինն, քանզի էր կորովի

և երկայնածիգ, հեռի զաշտէն արձակեալ
որպէս ի թոխչս սրաթե հաւուց, Այլ ոչ
ինչ կարի յամեցին ընդ մէջ անցանել արք
քաղք և անուանիք ի զարմից Հայկայ և
Ասորեստանոյն Սենեքերիմայ, և աշտէիւ
հարեալ սատակեն զքաջն, և զգօրսն ա-
ռաջի արկեալ ի փախուստ դարձուցա-
նէին. քաղում վտակս արեան հեղեալ՝ զեր-
կիր ոռոգանէին իրը հեղեղք անձրեաց:
Եւ յայնմ հետէ խաղաղեալ դադարէր եր-
կիրն, նուաճեալ ընդ ձեռամբ Վաղարշա-
կայ. և Մակեդոնացւոցն դադարէր գոռ-
ել այս յայպէս կատարեալ կարգէ զկող-
մանս Մաթաքայ, զՊոնտոսիս և զԵգերա-
ցիս, դառնայ ի Հայս»: Մինչև հոս խորե-
նացւոյն խօսքերն են, զորոնք Հ. Միքա-
յէլ հետեալ կերպով կը պարզէ:

« Իրեւ լուան զարշաւանս Վաղարշա-
կայ խաղտիք, Լազիկիացիք, Պոնտացիք,
կապադովացիք, Փոնտարիք և այլք, որք
հաստատուն դաշամք խաղաղութիւն ու-
նէին ընդ Սելեւկիացիսն, խոռվեցան յոյժ.
և ամենեքին առ հասարակ միաբանեցան
տալ պատերազմ ընդդէմ Վաղարշակայ:
Եւ երև նոցա առաջնորդ Մորփիւլիկէս
քաջ, որ երբեմն Թագաւորն էր Փոքուն
Հայոց, ըստ որում յիշեցար ի վերոյ ե-
րես 2(17)» (Հտ. Ա. էջ 2(19)):

Հոս կայ մտադրելու արժանի քանի
մը կէտ. Ա. լաւ կ'ըլլար կարծեմ որ
Հ. Միքայէլ ըսէր «Որդի Մորփիւլիկեայ
երբեմն Թագաւորի Հայոց» համաձայն խո-
րենացւոյն՝ որ Վաղարշակայ զէմ պատե-
րագմի ելլող զօրավարին անունը կը դնէ
Մորփիւլիկեայ և ոչ Մորփիւլիկէս. և
ասանկ աւելի լաւ կը յարմարէր Վաղար-
կայ նշանակուած ժամանակին. մանաւանդ
որ խորենացին պատերազմի մէջ կը ներ-
կայացնէ Մորփիւլիկեանն իրը կորովի և
յանդուգն երիտասարդ մը. Մորփիւլիկէս
նոցա ժամանակ ձեռ ըլլալու էր:

Բ. Բայց իրօք ո՞վ է այն քաջն, որ կրցաւ
իր ներքև գումարել այնչափ ազգեր: Խո-
րենացին կ'անուանէ ոմն Մորփիւլիկեան
իր անձնաթիւ անձ մը. Ասողիկ կ'անուանէ
Մորփիւլիկ՝ «որ բռնացեալ ունէր, կ'ըսէ,

զսահմանս Մաժարայ և Պոնտոսի»։ Ոմանք ասիկայ նոյն համարիլ կը յօժարին Միհրորարզանայ հետ՝ զոր Դիողոր կը յիշատակէ իրը իշխան Նոփաց։ Նոյն ժամանակը կար մէկը կապադովկիոյ մէջ Ողորեոն անունով, որ կը պնդէր թէ ինքը կապադովկիոյ թագաւորին որդին է, և այս կերպով յաջողեցաւ նոյն թագաւորութեան մէկ մասն ձեռք անցունելու, բաժնիլով Արարաթ Զ-ի իրը իր եղբորը հետ, բայց ասոր վրայ չպատմուի որ ասանկ գործ մը։

Գ. Թէ ճակատամարտն ուր տեղ եղաւ, խորենացին կը զնէ Մծբին՝ վաղարշակայ աթոռը՝ Միջագետաց Միգդոնիա գաւառին մէջ։ Հետեւեալ անկէց բազմութեամբ զօրեց յառաջ քալեց, որ արշաւէ Հայոց աւելման աշխարհն՝ և կամ գտնէ նոյն աւան նուաճեց և անցաւ Եփրատն և յառաջացաւ դէպ ի կողմնիս, (այսինքն այն տեղն կամ աւանն որ ետքէն կողմնիս կոչուեցաւ), փոքր Հայոց մէջ. անշուշտ այժմու կանգալ աւանն է, ինչպէս կը թուի ինձ, և ոչ նոյն աշխարհին հիւսիսային կողմնիս։ Միայն պէտք է յաւելուլ՝ որ Նոփաց թագաւորութիւնը նոյն ժամանակ չվերցուեցաւ, այլ շատ ետքը։

Գ. Յայտնի կերպով գիտենք՝ որ նոյն ժամանակ Եփրատայ արեւմտեան կողմը գտնուող ազգերը չունէին միաբանութեան դաշինք՝ ոչ Մակեդոնացւոց և ոչ Սելևկեանց հետ, այլ առանձին պետութիւններ էին Հռովմակեան հասարակապետութեան վերին սզդեցութեան ներքեւ։ Անոնց վրայ ասանկ արշաւանք մը լուծեամբ չէր կրնար անցնիլ, թող թէ « Յայնմ հետէ խաղաղեալ դադարէր երկիրն՝ նուաճեալ ընդ ձեռամբ վաղարշակայ, և Մակեդոնացւոց զաղարէր գոռ »։ Մակեդոնացւոց գոռը վաղ դադրած էր, և նոյն պետութիւնն ևս արդէն զաւառ եղած էր Հռովմայեցւոց։ Կարելի չէր նաեւ այն՝ թէ « Եւ այս այսպէս կատարեալ, կարգէ զկողմանս Մա-

ժարայ, զՊոնտացիս և զԵգերացիս »։ Վասն զի Մաժար ունէր իր թագաւորն Արարաթ Զ. փիլոպատոս. նոյնպէս և Պոնտոս իրը, Միհրդատ Զ. Եւերգետեսը։ Եւ ժամանակակից պատմութիւնք չեն նշանակիր աւանի երեւիլ գրաւում մը Հայ կամ ուրիշ հզօր թագաւորի մը կողմէ. մանաւանդ որ նոյն կրկին պետութիւնները տեւեցին տակաւին բաւական ժամանակ, և Պոնտոսինը հզօրագոյն ևս եղաւ քիչ մը ետքը։

Այս խորհրդածութիւններէ ետեւ հարկ է աւելցնել՝ որ արդի քննախօսները՝ Հայաստանի վրայ վաղարշակ Պարթևի թագաւորութիւնն անստոյգ կը համարին։ Մեր սահմանէն դուրս է ատանի ծանր խնդրոյ մը մէջ մտնելը. բայց ինչ որ ըլլայ այն, այս ստոյգ է՝ որ կողմնիոյ ճակատամարտն իր ամէն պարագայիս ժողովրդ Պոնտոս պատմութեան մէջ տեղ մը զետեղելն՝ անշուշտ դիւրին բան մը չէ։

Այսչափ այս նիւթին վրայ համառօտ գառնած տեսնել նաեւ ինչ ինչ նոր՝ յիշեալ պետաց վրայ։ Սկիզբը դրի Զարեհ կամ Զարիադրէսի յաջորդները մինչև վերջն՝ որչափ կարելի էր. իսկ հոս պիտի յիշեմ խորենացւոյն նշանակածն։ Մեկնութեամբն Հ. Միքայէլ վարդապետի՝ Դարեհէն ետեւ կը գրուի՝ Մորփիւլիկ, Միհրորարզան, զորոնք մի և նոյն անձ կը համարին ոմանք. եթէ խորենացւոյն յիշած «ոմն Մորփիւլիկեանն» այլ անձ կարծուի, կամ թերեւս որդի Մորփիւլիկէսի, կ'ըլլան չորս անձինք 190—140 տարին։

Նոփաց տէրութիւնը տեւած է 190էն մինչև 70 տարի Քրիստոսէ առաջ. և իր ծանօթ պետերը յիշեր եմ առաջ. հիմայ առաջիկայ հաստաւածին մէջ պիտի խօսիմ միւս մասին վրայ։

ԳԵՐ. Ա. Վ. ԱՅԵՄԱՆՆԵՐԵԱՆ

